

זהר עמר

מסורת העוף

קובץ מאמרים

הפולמוס על כשרות החסידה (Ciconia) בימי-הביניים

ה'חסידה' היא דוגמה לעוף טמא שנזכר במקרא, אך זיהויו אינו מוחלט. בפרק זה נבקש להציג את חשיבותה של מסורת זוהי כקריטריון שעשויות להיות לו השלכות הלכתיות על כשרות העופות. בימי הביניים התעורר ויכוח אודות אכלת החסידה (Ciconia): היו שהתירוה והיו שאסרוה. הדיון ההלכתי הנוקב בסוגיה זו חידד וגיבש במידה רבה את העקרונות המנחים בקביעת כשרות העוף: מבחינת המשמעות של המונח "מסורה", קביעת סימני כשרות וידיעת שמות העופות כקריטריון מחייב. בתחילה נסקור בקצרה את המקורות הקדומים בהם נזכרה ה'חסידה' ואת הזיהויים העיקריים.

החסידה נזכרה שש פעמים במקרא. היא נזכרת כשם עוף טמא לצד האנפה (ויקרא י"א, יט; דברים י"ד, יח). החסידה היתה סמל לתעופה וניכרה באבירותיה: "אם אברה חסידה ונצה" (איוב לט, יג). עוף זה מתואר כבעל מוטת כנפים מרשימה שבעזרתה הוא מסוגל לדאות בעזרת זרמי האויר: "ואשא עיני וארא והנה שתיים נשים יוצאות ורחם בכנפיהם, ולהנה כנפים ככנפי החסידה" (זכריה ה, ט). החסידה היא עוף נודד החולף מעל ארץ-ישראל במועדים קבועים, כסתו — לאפריקה ובאביב — בחזרה לאירופה. אחד ממטלולי התעופה העיקריים עובר מעל ספר המדבר, כפי שהיטיב לתאר זאת הנביא ירמיהו, איש ענתות: "גם חסידה בשמים ידעה מועדיה" (ירמיהו ח, ז). לעיתים מקנת החסידה גם בארץ:

ישבעו עצי ה', ארזי הלבנון אשר נטע,
אשר שם צפרים יקננו, חסידה ברושים ביתה (תהלים קד, טז-יז),¹

1 אם מזהים את החסידה עם ה-Ciconia הרי שמדובר בתופעה די נדירה חסית המוכרת גם בימינו. לא בכדי מזכיר משורר תהלים את קינון החסידה בלבנון, שם מצויים עצי ה'ירוש'. הברוש המקראי אינו העץ הקרוי היום בשם זה (Cupressus), ראו: י' פליקס, טבע וארץ בתנ"ך, ירושלים תשנ"ב, עמ' 79, הערה 1. סיכום על אחרי קינון החסידה בארץ, ראו: פ' גלעד, "מבצע חסידה", ארץ וטבע, 74 (תשמ"א), עמ' 68-71.

הרגום השכעים תרגם בארבעה אופנים שונים את החסידה' שבמקרא עם העופות, כפי שהם מוזכרים בשם המודרני: אנפה, שקנאי, זוכיפת חסידה. בולגאטה הובאו שלוש דרכים שונות לזיהוי החסידה; מה שמעיד שלא היתה בידי מסורת זיהוי ברורה.² לעומת זאת בתרגומים הארמיים מסורת הזיהוי עקבית: "חוריתא" או "דייתא חוררתא".² מסורת זו מצאה את כשריה גם בתלמוד: "אמר רב יהודה: החסידה זו דיה לבנה. למה נקרא שמה חסידה? שעושה חסידות עם חברותיה".³ ממתר ה"דיה חוררתא" היו מכינים תרופה נגד עקיצת עקרב.⁴

ליטכום עד כאן, מנתוח פסוקי המקרא עולה שה'חסידה' היא עוף טמא, יודע בנדידתו, מצטיין במעופו המרשים ולעיתים הוא נוהג לקנן על עצים. מתרגומי חז"ל ניתן ללמוד שמדובר בעוף לבן הקרוי גם "דיה לבנה". אפשר ששם זה רומז על כך שמדובר בעוף דורס מובהק ואפשר שמדובר בשם עממי שאינו מעיד על שיוכו הסיסטמתי למשפחת הדורסים, אלא בא לאפיין את תכונותיו, ודעה לומר, עוף בעל מוטת כנפים מרשימה, שדרכו לדאות ולעיתים צד את טרפו כדרכם של הדורסים. שתי מגמות פרשניות שונות אלה היוו למעשה את היסוד לשני הזיהויים העיקריים שהיו מקובלים מאוחר יותר כימי-הבניינים.

פרשנות ימי הביניים

כאמור, אי הבהירות בזיהוי של מסורת חז"ל הביא לקיומן של שתי גישות פרשנות עיקריות בזיהוי ה'חסידה' כימי-הבניינים. הגישה הראשונה מובאת בעיקר בספרות התרגום והפרשנות שהיתה בארצות האסלאם; הגישה השנייה מאפיינת את הפרשנות של אשכנז ופרובנס. להבדיל המסורות היתה השלכה הלכתית: המסורת בדבר כשרות העוף הקרוי בלטינית — Ciconia. אולם כטרם נדון בכך ראוי שנמקור את שני הזיהויים העיקריים של החסידה:

2. הרגום אנקלוס, תרגום יונתן, תרגום ירושלמי ופשיטתא ליקרא יא יט; דברים יד יח; י' טלשיי, שמות בעלי החיים בתרגום הארמי של השומרונים, חיברו לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 184.
3. בבלי, חולין סג, א, רש"י (שם, וביקרא יא יט) מסביר שמעשה החסידות כא לידו כשור בכך שהחסידה מחלוקת את מנוניתה עם חברותיה. פירושם נוספים לשם החסידה בספרות היהודית, ראה: מ' כשר, חזרה שלמה, ירושלים תשל"ח, כרך כח, עמ' 105. י"מ לוינגר, מאור למסכת חולין, כ, ירושלים תשנ"ה, עמ' 27, כותב: "מחברו כמחקרים חדשים שהחסידה מאכלה את גוזליה עד שמגיעים לגודל הבוגר, בכך מדובר בהאכלת חסידה לחברותיה". לעומת זאת במדרש שמות רבה כה, ח, מתארת החסידה כאופן שלילי, עוף המטיל את ביציו בעפר האדמה, מופקרת למרמס בני האדם שמאבדים את צאצאיה. נראה שהרואר הזה מתאים לעוף ולא לחסידה (Ciconia), שאינה מקננת בקרקע וידועה כטיפול המסור בצאצאיה.
4. בבלי, כתובות ג, א.

א. רב סעדיה גאון (882-942) זיהה את החסידה שבתורה (ויקרא יא, לט; דברים יד, יח) עם ה"עקר" ובעקבותיו הלכו רבים מתרגומי המקרא העבריים.⁵ ה"עקר" הוא כינוי לכל עוף דורס שבאמצעותו ניתן לצוד, לרבות כל סוגי הדורסים, אשר שימשו בימי קדם בספורט הבריארות. בעיקר הכוונה לכל העופות ממשפחת הבויים; כיום נתייחד השם רק למין מסוים — בו הצידים (Falco cherrug).⁶

صَفَرٌ مُؤْتَلِحٌ مُنْقَرِفٌ وَمِصْبَاةٌ لَطِيْفَةٌ مَبْرَحَةٌ جَمِيعٌ لِلْبُرَايِحِ
 نَابَأُ الدَّرْبِ صَفَرٌ لَدَى كَيْفِيٍّ وَمِصْبَاةٌ حَسْرَةٌ لِيْلِيٍّ كَدَّهَا لَطِيْفٌ لَدِيٍّ وَبَصْرَةٌ
 مَجْلَسِيَّةٌ عَيْنِيَّةٌ تَنْوِيذٌ لَوَائِحِيٍّ يَنْزِلُ الْأَخْرَجُ مَعَهَا لَدَى كَيْفِيٍّ يَنْزِلُ
 عَلَى الْخَيْفِ حَسْرَةٌ رِجْلَةٌ مَنَظَرِيَّةٌ وَبِزْرٍ أَلْبَانِيٍّ أَلْبَانِيٍّ مَعَ صُغْرٍ
 حَسْبِيَّةٍ يَنْزِلُ عَلَى الْخَيْفِ مَعَ صَفَرٍ مِثْلِهِ وَذَلِكَ الْجَمْعُ عَنَّا وَاللَّهُ فِيهِ

איור של בו (צוקר) — מתוך חיבור ערבי מימי הביניים

בשאר תרגומיו של רס"ג למקרא, שאין בהם השלכות הלכתיות, זוהתה ה'חסידה' עם ה"חדארה". כך זיהה רס"ג גם את ה"דאה-דיה".⁷ כיום "חדאה" הוא שמו של העוף הדורס מן הסוג דיה (Milvina).⁸ בתרגומים הערביים אחרים מובאים זיהויים אחרים: על פי רוב עופות דורסים מובהקים.⁹ הזיהוי של ה'חסידה' על פי רס"ג — "עקר" או "חדאה" — עשוי להתייחס לפסוקי המקרא, המתארים עופות דורסים נודדים המצטיינים בדאיתם. גם כנירה של החסידה, "דיה לבנה" בלשון חז"ל עשוי לתמוך בכך, אלא שלא ידוע לנו עוף כזה שמתייחד בצבעו הלבן.¹⁰ קרשי נוסף הוא מדרש

5. קאפא, פירוש רבני סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' קכה, הערה 21; אבן גנאת, ספר השורשים (מהדורת נירבאור), שורש חסה.
6. אמין אלמפלוק, מעגים אלהואן, קהיר 1932, עמ' 103; עי' אלון (עורר), החי הצומח של ארץ ישראל, אנציקלופדיה שימושית מאוייתת, 6, תל-אביב 1986, עמ' 170.
7. יקרא יא, ד; דברים יד, יב. איה דיה חד הם, ראו: בבלי, חולין סג, ב.
8. אלמפלוק, עמ' 271.
9. חלק מן הקראים החליפו בתרגומיהם בין החסידה' שאותה תרגמו "חדאה" ובין הדאה' ותיגמוה "עקר". השומרונים תרגמו את החסידה: "סנוניה" (= סנונית) או "עקאב" (= העיט של ימינו) — Aquila, הוא היפוס' בתרגומו של רס"ג. על מקורות אלו ראו בהרחבה בעבודתו המקיפה של י' סרי, מסורות התרגום לשמות העופות הטמאים (יקרא יא ודברים יד) בפירושים וכתרגומי מקרא ערביים כימי הביניים, עבודה גמר, רמת-גן תש"ס, עמ' 28-29, 72-73.
10. זה נדוקא מתאים לכמה מיני אנפה (Egretta) ריש אשר ביקשו לראות ביאנפה' המקראית מין של 'חסידה', ראו סרי, עמ' 73-74.

השמות הידוע שגורן השם 'חסידה' הוא מפני 'שעושה חסידות עם חברותיה' (כבלי, חולין סג, א). אכן עוצה כפי הנראה קיבל את חגגומו של רס"ג ודחה הסבר זה: "וי"א שהיא מפורת חסד — בדרך רחוקה" (= ר"ל פירוש לא סביר).¹¹

ב. רש"י היה ראשון הפרשנים היהודים באירופה (עד כמה שידועותנו מגעת), שדיחה את החסידה עם ה-Ciconia. בפירושו לויקרא י"א, יט, כתב: חסידה — "זו דיה לבנה — ציגוניה".¹² זיהוי זה מתאים לתיאור ה'חסידה' במקרא וגם תואם למסורת חז"ל — "חוריתא", היינו העוף הלבן או "דיה לבנה". אף שחלק מאבות הכנף של החסידה המצויה הן שחורות, רוב נוצותיה לבנות, והיא קרויה כימינו חסידה לבנה (Ciconia) ובערבית — "לקלק אביץ". צייון כי מוטת כנפיה של החסידה הלבנה נכושר דאייתה דומים לאלו של הדיה (Milvūs; חדאה) שצבעה הכללי הוא כהה. בהמשך נראה עוד כמה קווי דמיון בין החסידה (Ciconia) ובין העופות הדורסים המובהקים. החל ממצרים העתיקה ועד היוונים והנצרים היתה ה-Ciconia סמל לכיבוד הורים ומסירות וכשל כך כונתה על-ידי הרומים ה-Avis pia (= עוף חסיד, טהור).¹³ שם זה הולם את גורן שמה "שעושה חסידות עם חברותיה".¹⁴ בסופו של דבר נתקבלה הצעת הזיהוי מבית מדרשו של רש"י ללא עוררין על ידי רוב החוקרים המודרניים.¹⁵ דבר זה בא לידי ביטוי גם בלשון העברית של ימינו: החסידה הוא שמה של ה-Ciconia.

על כשרות החסידה באשכנז

בנוסף לרש"י המקור הבא אשר מתאר את החסידה הוא רבינו טוביה ברי אליעזר (כעל מדרש לקח טוב), בסוף המאה האחת-עשרה:

ראת החסידה' — הוא העוף הלבן הבא קרוב לחג המצות וכה"א גם חסידה בשמים ידעה מועדיה... ואע"פ שיש לה סימני טהרה שקרקנה נקלף לפיך נוכח אלו העופות. מלמד שיש מהם שיש להן סימני טהרה והן אסורין, כגון הגמל

- 11 בפירושו לויקרא י"א, יט.
- 12 פירוש זה הובא גם על ידי ר"ק (לימיה ת, ז) בדעת י"יש מפרשים", ועל יקנו לפירוש רש"י, ראו: ע"צ מלמד, מפרשי המקרא, ב, ירושלים תשל"ח, עמ' 738-740.
- 13 ש' בודנהיימר, התי בארצות המקרא, א, ירושלים תש"י, עמ' 95; אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים תשי"ח, עמ' 226.
- 14 כבלי, חולין סג, א.
- 15 למשל, י' פליקס, חי וצומח בתורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 40; מ' דוד, התי בימי המקרא המשנה והתלמוד, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 115-116.

והשפן והארנבת והחזיר. ועוף טהור נאכל במסורת דור אחר דור, כגון האווז ואוזן בר ותרגולת.¹⁶

מקור זה אינו מציין את שמה הלועזי של החסידה, אך ניכר בעליל שהוא מתכוון ל-Ciconia החותרת לקנן באיב בארצות אירופה. מקור זה היה מודע שיש לחסידה סימני טהרה, אלא שזו נאסרה לאכילה במקומו בשל העדר מסורת רציפה. מדברים אלה וכן העובדה שמקרב כל העופות הטמאים הוא בחור להרחיב את הדיבור על החסידה, משתמע שכבר בימיו היה דבר כשרותה של ה'חסידה' נתון במחלוקת. אולם מחלוקת זו הובאה במפורש רק במקורות מאוחרים יותר. הפולמוס בסוגיית כשרות החסידה צץ במלוא חריפותו בתשובה של רבנו אשר בן יחיאל (הרא"ש 1250-1320 לערך) לבנו:

ששאלתה על החסידה... דע כי בארצנו ובספרד אין אוכלין עוף המקנן על הבתים ואומרים שהוא מעשן (לאפרוחים ומאכלו צפודיעים ולועיין קורין אותו סיגויא ואנו קורין לו חסידה. כך אנו מקובלין בארצנו ומה נעשה למקומות שאוכלין אותו, הם יאמרו לך עוף טהור נאכל במסורת ואנו מקובלין שהוא טהור. אבל טוב לחקור אחר קבלתם שמה אדם אחד סמך על חכמתו ודבק בסימניו והכשירו ואין לסמוך על זה כי שמה דורס הוא. ועוד כי יש תשע עשרה מיני עופות טמאים שיש לסמוך אחד ג' סימני טהרה ושני מיני עופות טמאים שיש לכל אחד ב' סימני טהרה. הילכך אין לסמוך על עופות על בדיקת סימני טהרה. וכן מצינו בחכמי התלמוד (חולין סב, ב) שהיו אוכלין עוף והיו סבורים שהוא טהור, כי מצאו לו סימני טהרה ואחר כך אסרוהו, וכל שכן בודרות הללו שאין לסמוך על בדיקת עופות.

ודע כי אני לא הייתי אוכל על פי המסורת שלהם, כי אני מחזיק את המסורת שלנו וקבלת אבותינו ד"ל חכמי אשכנז, שהיתה התורה יודשה להם מאבותיהם מימות החרבן, וכן קבלת אבותינו רבותינו בצרפת, יותר מקבלת בני הארץ הזאת. והא דאמרינן (חולין סג, ב) עוף טהור נאכל במסורת. היינו בעוף שאין אדם מכיר אותו, ואם יבא למקום שאוכלין אותו ויאמרו לו מקובלין אנו שהוא טהור יסמוך עליהם ויאכל עמהם, אבל בעוף המקובל מחכמי ישראל שהוא טמא לא יאכלנו על פי מסורת אחרים הפחותים מהם.¹⁷

מדברי הרא"ש ניתן ללמוד שהוא פקפק בדבר אמינותה של המסורת המתירה את אכילת החסידה. לא ידוע למי מ"בני הארץ הזאת" התכוון הרא"ש. מדבריו משמע "כי בארצנו ובספרד אין אוכלין" עוף זה, והכוונה לאשכנז, לאזורים מסיימים בספרד וצרפת ('זיכן

16 רבינו טוביה ברי אליעזר, מדרש לקח טוב, לויקרא י"א.

17 שאלות ותשובות הרא"ש (מהדורת י"יש יודלוב), ירושלים תשנ"ז, כרך ב', סימן כ', עמ' קד.

קבלת אבותינו רבותינו בצופת, יותר מקבלת בני הארץ הזאת". מנוטח תשובתו משמוע שמדובר במסורת שהוקיימה במרחב שבו הוא פעל או בסמוך לו. הרב יצחק וייס (תרס"ב-תשמ"ט) סבר שאין המדובר בארץ ספרד, שהרי הרא"ש ציין במפורש שבספרד אין אוכלים את החסידה.¹⁸ אולם יש לזכור שהקהילה היהודית בספרד היתה הטרוגנית ובאזורי ספרד השונים התקיימו מקומות בהם חיו קהילות כעלי מבנה ארגון חברתי ופסיקה הלכתית השונים זה מזה. כאשר הגיע הרא"ש לטולידו בשנת 1305 הוא התקבל ברצון על ידי בני העיר; הוא התמנה להיות רבם. במקופת כהונתו נתקל הרא"ש במנהגים שונים של בני ספרד שלא הסכינ להם, ומשום כך כיקש על פי רוב לדחותם ולהנהיג את מנהג 'אשכנז'.¹⁹ בתשובותיו מזכיר הרא"ש מנהגים והנהגות שונים שהיו בספרד (אותה הוא מכנה 'ארץ הזאת' או 'ארץ הזאת' או 'בני הארץ הזאת'). בדיקו באותו לשון שבה הוא נוקט בעניין החסידה.²⁰

מסתבר שבמסורת כשרות ה-Ciconia אחז גם רבנים ידועי שם בתחום הפסיקה, דוגמת רבינו יוחנן. רבינו יוחנן היה ליד פרובאנס והגיע לאחר נודדים רבים לטולידו בשנת 1306 ושם שמע תורה מפי הרא"ש. אפשר שבטולידו התודע רבינו יוחנן למסורת זו ולא בכדי, שכן זו ממוקמת במרכז ספרד והיוותה צומת שבו נפגשו מסורות בני ספרד ואשכנז. וכך כתב רבינו יוחנן:

ולפי זה היסגויא המקנת בכתיים הגבורים היא טהורה, שיש לה כל סימני טהרה כמו אווז ממש וגם כף רגלה רחב כמו אווז וידוע שאינה דורסת. וקבלתי שהיא עוף טהור וראיתי כמה מקומות שנוהגים בו היתר ויש מקומות שנוהגים בה איסור שטובים שהיא חסידה הכתובה בתורה. ואין זה טעם כי גם העורב שלנו שאנו קורין אותו עורב אין בו סימנים, שאמרו חז"ל בעורב הכתוב בתורה שנראה מן ההלכה שאין לו זפק וזה שלנו יש לו זפק... ועל כן אין לנו לסמוך על השמות שאין אנו בקיאים בשם העופות.²¹

מדברי רבינו יוחנן ניתן ללמוד את הדברים הבאים:

18. ר' יצחק יעקב וייס, מנחת יצחק, ז, ירושלים תש"ס, סימן צב.
 19. יי וייס, דור דור ודורשיו, ה, ניו-יורק בליץ תרפ"ד, עמ' 66; ח, בער, תולדות היהודים בספרד הנצרית, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 185-190.
 20. לדוגמה, שר"ת הרא"ש כלל ב, סימן ח (בעניין ציצית של פשתן), כלל ד, סימן י (בעניין שאלת נשמיים), שם, סימן כב (בעניין החזנים), כלל עז, סימן כ (בעניין שמיטת נכספים), כלל פה, סימן י (בעניין ברכת אבי הנטיל לאחר הפילה) ועוד.
 21. רבינו יוחנן ב"ר משולם, ספר תולדות אדם חזוה, מהדורת נציה (צילום צילום), ירושלים תשי"ד, נחב טו, ח"ה.

- א. יש מקומות שנהגו בחסידה היתר ויש מקומות שאסרו לאכלה.
- ב. לחסידה יש סימני טהרה. רבינו יוחנן הסתמך על גישת רבינו זרחיה ב"ר יצחק הלוי (הרד"ה) גפטר בשנת 1186), בעל 'המאור' בפירושו לחולין, לפיה כל עוף שחרטמו רחב או שכף רגלו רחבה כשל אווז ואינו דורס — טהור.²²
- ג. לרבינו יוחנן היתה מסורת שה-Ciconia כשרה לאכילה ('וקבלתי שהוא עוף טהור').
- ד. האסכולה הפרשנית שמוזהה את ה-Ciconia עם החסידה — העוף הטמא שנזכר בתורה, אין בה כדי לאסור את אכילתו של עוף זה מן הסיבה 'שאינן או בקיאיין בשם העופות'. ראוי לציין, שרבינו יוחנן קבע כאן כלל חשוב, מפני שבדרך כלל בספרות ההלכה חוסר בקיאות בשמות העופות, היווה גורם מעכב שלעצמו להכשרתו של העוף. רבינו יוחנן קבע, שבאי ידיעת שמות העופות אין כדי לאסור את אכילתו של עוף מסוים.

העובדה שמדובר באישיות חשובה כל כך כמו רבינו יוחנן, המעדרת בכשרותה של החסידה, אף שהיא ידועים לו היטב דברי רבו הרא"ש (אותו הוא מזכיר בתשובתו), מחייבת לברר מה הביאו לכך. יש לבדוק גם את טיעונו של רבינו יוחנן, מפני שהללו כבדי משקל. נראה שלפנינו מתלוקת הלכתית שורשיה נעוצים בפרשנות המקרא לעוף 'חסידה', לא מן הנמנע שדעתם של המתירים את אכילת ה-Ciconia (שרבינו יוחנן נציגם המובהק), משקפת את המצדדים ביהיו החסידה עם ה'צקר' (כשיטת רס"ג).²³ או עוף אחר. מכל מקום הללו לא זיהו את ה-Ciconia עם החסידה. אם אכן היתה בידם של אנשים אלה מסורת וקבלה שמוזר לאכול את ה-Ciconia, לכאורה לא היתה צריכה להיות שום מניעה לאכילה.²⁴

המסורת של זיהוי החסידה עם ה'צקר' מבית מדרשו של רס"ג התקבלה למשל על ידי ר' יונה אבן ג'נאח הספרדי.²⁵ מדובר במסורת קדומה מזו של רש"י.²⁶ יתכן אפוא, שבספרד

22. וכך כתב הרד"ה בפ"ג לחולין: 'וקבלתי במסורת מאבותינו ומקנינו הקדמונים, כי כל שחרטמו רחב או שיש לו כף היצל שקורין פוט"א כמו שיש לאווז אין להסתפק בדימתו בידוע שאינו דורס'. ויש לשים לב שמסורת הדי"ה מחייבת רק סימן אחד: אמנם אין לחסידה מקור רחב, אולם אצבעות רגליה הקדמיות פאוחות חלקית בקרס, ובפרטים מסוימים של החסידה הלבנה קרס זה אינו ניכר. נראה שדי היה בכך לדעת רבינו יוחנן כדי להחזיר, בעוד אחרים סברו שזיער קרס שחיה שלם כשל אווז פוטל אותה. היו גם שגרסו שמסורת הדי"ה דורשת את שני הסימנים, ראה להלן הערה 28.
 23. קדמי בהשערה זו א. בן-דוד, שיחת חולין, ירושלים תשנ"ז, עמ' תלה.
 24. אפשר שלפי שיטת הרמב"ם ניתן להחזיר עוף כאמצעות סימנים. בתנאה שאינו מכ"י העופות הטמאים שנזכרו בתורה ואינו דורס (הרמב"ם בפירושו המשנה לחולין ג, ו: הלכות מאכלות אסורות פ"א) וכפי שנראה בהמשך לחסידה הלכנה יש כמה מסימנים אלה.
 25. אבן ג'נאח, ספר השורשים, שורש חסד.
 26. יי סרי, 'החסידה', מפירות האילן על פרשת השבוע. הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ח, עמ' 321-322.

בסוף המאה החמיש-עשרה, הביא שני זיהויים לחסידה ודומה שבימיו כבר נטו חכמי ספרד לצד זיהוי החסידה עם ה-Ciconia:

"זאת החסידה ה'סקר' (= צקר) לדעת רבינו מעדיה זכרי לברכה. ומדברי רבותינו זכרם לברכה נראה שאינו ה'סקר'; אמרו זכרם לברכה: 'זו דיה לבנה שעושה חסד עם חברותיה' ויש אומרים: העוף שאנו קוראים לו 'בלוגה' והוא 'אבו שקשאק'".²⁹

ללא ספק מדובר בשם אוטומטופי של ה-Ciconia, הנגזר מקולות הנקישה שמשמיע זכר החסידה במקומו בעת החיזור.³⁰ למעשה רוב הפוסקים הספרדים האחרונים סבורי שה-Ciconia היא החסידה ואסורה כדעת הראשונים.³¹ כך למשל, ר' חזקיה די-סילוא (תט"ז-תנ"ו; 1696-1656 לערך), איטלקי בן למשפחת אנוסים מפורטוגל, דחה מכל וכל את המסורת שהביא רבינו יוחנן מכמה טעמים:

ואין הלכה כתלמיד (= רבנו יוחנן) במקום הרב (= הרא"ש), וכבר כתבתי בס"ק ח' דתרתו סימנים בעיני, וזו החסידה אע"פ שגף רגלו רחבה, מ"מ אין חרטומו רחב, אלא חד וארוך ולפיכך אין לסמוך עליו להתיר. וכן כל מה שהביא ר"י סיוע לסברתו אינו כלום...³²

לפסק זה הצטרפו גם פוסקים מאחרים יותר, כגון: ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א"; 1806-1724) ור' עבדאללה אברהם יוסף סומך. מעניינת במיוחד תשובתו של זה האחרון:

הסיגואניאי... ויתכן שזהו שקורין במדינתנו בגדאד יע"א לגלג או לקלק, שהיא מקוננת במקומות הגבוהים ואומרים שהיא החסידה הכתובה בתורה, שכן תרגם אותה ר' סעדיה גאון ז"ל על התורה אללגל עיין שם, ואין אנו אוכלים אותה כהוראת הרא"ש ז"ל.³⁴

²⁹ Seadyah Ibn Danan, Sefer Ha-Sorasim (M.J. Sanchez ed) Granada 1996, p. 129.

³⁰ והשווה לתיאור שמביא דוד בן אברהם אלפאסי, כתאב ג'אמע אלפאסי, ב' (מהדורת S.L. Skoss), פילדלפיה תש"ה, עמ' 367. בערך עגור; וכן תיאר אותה ש' ארמוביץ, תולדות הטבע, ב' דיטאמדי

תרכ"ו, עמ' 328: "כי אין להם קול דברים אחר מבלעדי, קול חרטום הוזמק שונה מאד... אם יסעו לב

החסידה המשתקשקת או תשים ציורה האריך על גבה..."

³¹ השווה למה שנושא בדברי הבית יוסף לטור יריד פב, ובהנהגות לבית יוסף ליריד פב, נאמר: "סיגואניאי (Ciconia) וסנונית הודיה בבתיים יש לזון כל סימני טוהרה ואפילו הכי נהגו בהם איסור; אין לסמוך על

השמות שאין אנו בקיאים בשם העופות".

³² פרי חדש ליריד פב ט"ק ט (ירושלים תשנ"ה, עמ' רנב).

³³ מחזיק ברכה, ירושלים תשנ"ה, ליריד סימן פב, סק"י.

³⁴ זכתי צדק, א' בגדאד תרנ"ט, סימן פב, ס"ק טו, עמ' חה וכן הביאו ר' יעקב חיים סופר, ק"י החיים, ירושלים תשכ"ט, ליריד סימן פב, ס"ק יט.

(האנדלוסית, היינו שהיתה עדיין תחת ההשפעה של התרבות הערבית ששלטה בעבר כאזור), היו אנשים שהיתה בידם מסורת המתירה את אכילתה של ה-Ciconia, בניגוד למסורת של פוסקי צרפת, אשכנזי וחלק מאנשי ספרד שראו בה עוף טמא.

במילים אחרות, אפשר שיסוד המחלוקת הוא בין קבלת המסורת הפרשנית-הלכתית האנדלוסית לשעבר ובין זו של אשכנז. חכמי אשכנז היו כה בטוחים באמינות מסורתם עד שהתגייסו ויצאו נגד המסורת האחרת. כך ניתן ללמוד מדבריו של ר' יעקב מרליץ (המהרי"ל 1365-1427), דברך אותה מסורת של בני אשכנז האוסרת את אכילת ה-Ciconia:

כתב הרא"ש בתשובתו ששאלתו על עוף המקונן על הבתים, אם הוא טהור, יען כי יש מדינות שאוכלין אותו, והשיב שאין לסמוך עליהן, דמסורת אשכנז שהוא חסידה ערוף שהתורה ירושה להם מאבותיהם, הלכך ניסמי אחריני מקמי מסורת דידן.²⁷

מעניינת תשובתו של ר' שלמה לוריא (רש"ל או מהרש"ל 1510-1574 לערך) שנטה בפסיקותיו לקבל את המסורת ההלכתית של חכמי צרפת ואשכנז. המהרש"ל, כפוסקים אשכנזים שקדמו לו טען, שהמסורת בדבר אכילת החסידה אינה מספיק מתיימרת או בלשונו "סחם מסורת". קודם שפרס את טיעונו הכריז המהרש"ל: "אם הייתי בא ממקום שנהגו איסור למקום שנהגו בו היתר, הייתי אוכל עמהם, אפילו היה דעתי לחזור, מאחר שבראי מותר, אלא שבמקומי נתפשט לאיסור, ולא מצד ספיקא, אלא בדברים המותרים, ואחרים נהגו בו איסור, שאין רשאי להתיר בפניהם, אבל שלא בפניהם או במקום היתר, למה לא נאכל?".

לדעת המהרש"ל אין לקבל את דברי המצדדים באכילת ה-Ciconia, גם משום שהסתמכו על גרסת ר"ה שדורשת סימן טוהרה אחד בלבד (כל שחרטומו רחב או שגף רגלו רחבה ואינו דודס – מותר). לעומת זאת היו פוסקים שגרסו שצריך את הימצאות שני הסימנים גם יחד בעוף, בעוד שלאחידה רק סימן אחד: "והעוף שאנו קורין החסידה חטמה חד וארוך".²⁸

השפעה מסורת הזיהוי האשכנזית על מסורת הזיהוי הספרדית

להנחה שהאזור שבו אולי נהגו היתר באכילת חסידה הוא בספרד המוסלמית אין כל ראיה חד משמעית והיא בגדר השערה. מכל מקום, אבן דנאן, הבלשן הספרדי שעקר לאלג'יר

²⁷ שאלות ותשובות מהרי"ל לרבינו יעקב מרליץ זצ"ל (מהדורת הרב יצחק סק), ירושלים תשי"ט, סימן עב.

עמ' קעב.

²⁸ ר' שלמה לוריא, ים של שלמה על מסכת חולין, ירושלים תשנ"ו, סימן קטו, עמ' קכו-קכח, לפי גרסת

הטור ליריד פב, ג; תשובת הרשב"א, א, סימן ריב.

לְקַלֵּף מֵאֵי וּמֵעֲרֹפֹת לְאֵיזָל יָאֵלְכָל הַחַיָּאִים וְיִשְׁמַע הַדְּבָרִים וְכִדָּה אֶחָדָהּ בְּסֵלָה

וְכִדָּה אֶחָדָהּ בְּסֵלָה

וְכִדָּה אֶחָדָהּ בְּסֵלָה

וְכִדָּה אֶחָדָהּ בְּסֵלָה

וְכִדָּה אֶחָדָהּ בְּסֵלָה

וְכִדָּה אֶחָדָהּ בְּסֵלָה

וְכִדָּה אֶחָדָהּ בְּסֵלָה

חסידה לבנה (לקלק)
אוחות נחש במקורה
- מותר חיבור עיבי
מימי הביניים

ה'לקלק' או 'לעילע' הנוכח הוא שמו הערבי הידוע של ה-Ciconia.³⁵ ר' עבדאללה אברום יוסף סומך, רבו של ה'כ"ן איש חי', שנחשב לאחד מגדולי הפוסקים בעיראק בזמנו, זיהה את החסידה כפי המסורת הפרשנית האשכנזית וגם הוא כפוסקי אשכנז אסר את אכילתה בהסתמך על תרגומו של רב סעדיה גאון. איזכורו של רס"ג אינו מקרי, שכן רס"ג היה ראש ישיבת סורא, גדול רבני ככל ו'ראש המדברים בכל מקום'. ההסתמכות של ר' עבדאללה סומך בגדאר על רס"ג היא טבעית וברורה, אלא שכידוע הגאון לא תרגם את החסידה ל'קלק' כפי שציין ר' עבדאללה סומך.³⁶ שהרי רס"ג היה אבי הזרם הפרשני שזיהה את החסידה בחורה עם ה'צקר'. דומה שדבריו של ר' עבדאללה סומך בנוגע לחסידה ממחשישים היטב את השפעתה החזקה של הגישה הפרשנית וההלכתית האשכנזית על יהודי המזרח והמערב.³⁷ ברורות האחרונים, מגמה שנמשכת גם כיום ואפילו ביתר שאת.

דין ומסקנות

לעוף הטמא 'חסידה' הנזכרת בחורה בחירות תרגום: זו של רס"ג וזו של רש"י. המסורת הפרשנית היא כנראה זו שעמדה ביסוד הפולמוס בעניין כשרותה של החסידה.

35. אלמפלוק, עמ' 237.

36. כנראה שעמד לנגד עיניו של ר' עבדאללה סומך אחד מהעובדים מאוחרים של תרגום רס"ג ובהם אנו מוצאים שינויים מתרגומו המקורי של הגאון. ראה למשל: תמשה חומשי תורה - שרה ערבי, בומבי (הרטי"ו לערך), צילום כת"י יחזקאל צאנז, שם תורגמה החסידה בשם 'לגלג' (ויקרא, עמ' לא; דברים, עמ' ג). אני מודה ליהודי ירון סרי שהביא לפני מקור זה.

37. דוגמה לכך היא פסיקתו של ר' חיים בן עטר נגד אכילת הארבה במדקו. פסיקה זו הושפעה לא מעט מהכתב פירוש של רש"י לתורה, ראו ה' סור ה' עמ', "כשרותו של הארבה", חתומין ט' (תשנ"ט), עמ' 289.

ציוין כי גם ליען יש כמה מימני הטהרה,³⁸ אלא שעוף זה נאסר בגלל מסורת חז"ל הפרשנות בדרות השונים: הללו זיהו אותו בוודאות ובאופן חד משמעי עם העוף הטמא "בת היענה" (ויקרא יא טז; דברים יד טו) ומעולם לא עלתה הטענה שיש להתייר. הפרשנות האשכנזית שזיהתה את החסידה עם ה-Ciconia השפיעה במידה לא מבוטלת על הפסיקה ההלכתית. לכן אפוא כאשר התברר שיש קהילות שהתיירו לאכול את ה-Ciconia יצאו רוב הפוסקים האשכנזים חוצץ נגד המסורת הפרשנית וההלכתית המחירה ודרשו את הטיעונים הנוגעים לענין סימני הטהרה. במחקר זה ניסו להתחקות אחר יסוד הדין לאכילת ה-Ciconia. הועלתה ההשערה שמדובר בקהילות האמונות על המסורת הפרשנית מבית מדרשו של רס"ג, אולי מאזור דרום ספרד. לא ניתן לאשש השערה זו כמו שלא ניתן גם לעמוד על טיבה של אותה מסורת המחירה את אכילת ה-Ciconia: אם הייתה מוצקה ומהימנה די הצורך ומשתלשלת מדורי דורות או שמא "סתם מסורת" כפי שסברו אלו שאסרו את אכילתה. אין להוציא מכלל אפשרות שמדובר במסורת שצצה בתקופה מאוחרת, כלומר בתחילה הותרה אכילת ה-Ciconia על סמך סימני טהרה בלבד ועם הזמן התקמה לה 'מסורת' פעילה של אכילת Ciconia.³⁹ גם לפי ההסבר האחרון מדובר בתופעה שנמשכה לפחות כמה דורות, שהרי לראשונה הותדענו אליה כבר בפירוש הדרשני של רבינו טוביה בר' אליעזר ובפעם האחרונה אצל רבינו ירוחם. בסופו של דבר, הגישה הפרשנית וההלכתית שה'חסידה' היא ה-Ciconia ולפיכך היא אסורה - התקבלה על רוב הפוסקים האשכנזים והספרדים כאחד.

לכאורה ניתן היה לדרן באפשרות כשרות החסידה הלבנה באמצעות בדיקת סימני הטהרה שנתנו חז"ל, כגון מציאותו של זפק או קורקבן נקלף ביד. אולם הרא"ש ורבינו ירוחם לא טרחו להתייחס כלל לענין הסימנים הללו מפני ששניהם היו אמונים על השיטה ההלכתית של בני אשכנז וצרפת שניתן להכשיר עוף רק על פי מסורת ואין לסמוך רק על סימנים שמהם העוף דורס. גישה זו מבוססת על דברי רש"י בענין 'תרגולא דאגמא' (חולין טב, ב).

אם נמנה סברתי, רבינו ירוחם קיבל אפוא את מסורת היהודי הספרדי, אך לא את שיטת הפסיקה שלהם. אולם אם נבחנו את סוגיית כשרות החסידה הלבנה בהקשר לסימני הטהרה, אפשר שנוכל למצוא אישוש לסברה של אלה (כנראה בני אנגלוס שקיבלו את פרשנות התורה של רס"ג) שטענו שעוף זה טהור. לפי שיטת רב סעדיה גאון ולפי הרמב"ם בפירושו למשנה אפשר אולי להבין שניתן להכשיר עוף גם אם אין לגביו מסורת, כתנאי שאינו דורס ואינו נמנה על כ"ד עופות טמאים שהזכירה התורה ורש"י לו את אחד מסימני הטהרה שקבעו חז"ל.⁴⁰ הרמב"ם במשנה תורה הביא בשם הגאונים שאמנם די בסימן אחד בכרי

38. ראו, יהודיש הרמב"ן לחולין טו, א.

39. וכי איזה מסורת יש לנו על תרגול החוד?

40. רס"ג לתורה (הערה 5), עמ' קנב; חומב"ם בפירושו ליהושע...

לגישת רבינו ירוחם, למשל, האם ניתן להתייחס למבנה רגלי החסידה הלבנה (לפי שיטת הרז"ה) ככף רגל כמו שיש לאווז? האם כאמת אין החסידה נחשבת מבחינה הילכתית לעוף דורס? ומכל מקום, לא שמענו על מי שאכל Ciconia במהלך שבע-מאות השנים האחרונות — מאז ימי רבינו ירוחם ועד ימינו.

נספח: תיאור החסידה בספר הישר

להלן נביא קטע המתאר את החסידה, מתוך 'ספר הישר', שנכתב בימי-הביניים⁴³ המבוסס על מקורות קדומים יותר.⁴⁴ בקטע זה המתאר לכאורה את הסיפור המקראי, מסופר על כיבוש העיר של ממלכת כוש, בידי בני כוש בהנהגת משה מלכם ועל השימוש שנעשה לצורך כך בגוזלי חסידה. מתואר החסידה נראה שמדובר ב-Ciconia, שהרי זו ידועה כאוכלת נחשים.⁴⁵ במיוחד יש לשים לב לתיאור החסידה כעוף דורס. יש בסיפור זה עדות יוצאת דופן על אילוף גוזלי חסידה לציד, כדרך שהיה מקובל לאלף ביום בספורט הבזיארות. השימוש בחסידה למטרה זו רווח כפי הנראה באירופה בימי הביניים והדים על כך ניתן ללמוד אך ורק מסיפור המעשה הזה. אפשרות אחרת שאכן מדובר כאן בעופות דורסים מובהקים (כדרך פרשנותו של רס"ג) ומכל מקום אין להתעלם מהדמיון בתכונות העופות השונים, שהוצעו ליהוי 'החסידה'.

ויאמר להם משה: עברו וקראו קול בכל המתנה אל כל העם לאמר: כה אמר המלך, לכו היערה ותבאתם מבני החסידה, איש אפרוחו בידו... והיה כתביאכם אותם והיו אתכם למשמרת, וגדלתם אותם עד גדלם ולמדתם אותם לטוש כדרך בני הנץ... יעשו כל העם כדבר הזה, וילכו היערה ויעלו הבורשים ויתפשו להם איש אפרוחו בידו, כל בני החסידה, ויביאו אותם בערב... והיה כאשר גדלו בני החסידה, ויצו המלך להרעיבם שלשת ימים, ויעשו כל העם כן. והיו ביום השלישי ויאמר להם המלך: התחזקו והייתם לבני חיל ולבשו איש כלי מלחמתו ותגרו איש חרבו עליו ורכבו איש סוסו ולקחתם לכם איש אפרוחו בידו ונקומה ונלחמה על העיר מן המקום אשר שם הנחשים. ויעשו כל העם כדבר המלך. ויקחו איש אפרוחו בידו

43 על תיאורן ספר הישר, ראו: י"ל צנזן, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ירושלים תשי"ז, עמ' 69-70; י"ן, הסיפור העברי בימי הביניים, ירושלים 1974, עמ' 138.
 44 למעשה מדובר בגירסת מלוטשת לנוסח המובא במדרש ליקוט שמעוני (שמות ב, קס"ה, עמ' 110), המוזתה עיבוד מאוחר לסיפור המובא אצל יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים (ב, 246-248), מהדורת א' שליט, עמ' 62. אצל יוספוס מדובר בציפור איביס (ibis) המוזתה על ידי תרגום השבעים והולגטה עם היינושף המקראי, השוואה: הירוודוטוס, ב-76, מהדורת ב' שימרת ור' צלנץ-אברמוביץ, עמ' 139. ראו למשל, אברמוביץ, עמ' 327; דור, עמ' 116; החי והצומח של ארץ-ישראל, 6, עמ' 80.

בניתוח שנערך בחסידה נמצא שהקוקבן שלה נקלף ביד (מימין) — רייז יוסף רייטמן ומשפאל — המחבר

להכשיר את החסידה, אך בתנאי שסימן זה יהיה קורקבן נקלף ביד.⁴¹ ואכן כפי שכבר ציין בעל מדרש לקח טוב לויקרא יא יש לחסידה קורקבן נקלף. בניתוח אנטומי שנערך בחסידה לבנה באוניברסיטת בר אילן נמצא שאין לחסידה זפק מובהק, אך קורקבנה נקלף ביד.⁴² כמו כן לחסידה הלבנה יש אצבע יתירה. אולם למרות זאת, עדיין נותרו לדעתי ספקות רבות

41 הלכות מאכלות אפרות א, טו-יט.
 42 הנהיח נערך במסגרת הרצאה של כותב ספר זה בתאריך ח' טבת תשס"ב (23.12.01).

ילכו. ויהי בהגיעם אל מקום הנחשים יאמר להם המלך: שלחו איש אפוחו על
הנחשים. ושלחו איש אפוחו כדבר המלך, ויוצו בני החסידה על הנחשים
ויאכלום כולם, וישבתו אותם מן המקום ההוא. ויראו המלך והעם כי נשבתו כל
הנחשים מן המקום ההוא ויריעו כל העם תרועה גדולה, ויגשו וילחמו על העיר
ויתפשזה וילכדה ויבואו העירה.⁴⁶